

USMON AZIM SHE'RLARIDA QO'LLANGAN KONTEKSTUAL ANTONIMLAR USLUBIYATI

Mirzarahimova Hilola Raimovna

*O'zbekiston Respublikasi ichki ishlar vazirligi 2-sonli Toshkent akademik litsey ona tili va adabiyot
fani o'qituvchisi*

Nutqda mantiqiy jihatdan bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan tushuncha, fikr, obraz, predmet va xarakterlarni qiyoslash yo'li bilan ta'sirchanlik oshiriladigan antiteza usulida, asosan, antonimiya hodisasiga tayaniladi. Antiteza deyilganda, odatda, "umumlashgan, tipiklashgan, tilda obyektiv amal qiladigan shunday qarama-qarshiliklar tushuniladiki, ular o'zida badiiy ta'sir maqsadida ma'lum ijodiy qayta ishlashni mujassam qiladi"[1,56]. Usmon Azim she'rlarida ham antonimlar juda ko'p obrazlarda ana shu maqsadga bo'ysundiradi.

Zidlash munosabati kontekstual xarakterda ham bo'ladi. Antonimik munosabat nutq jarayonida, ya'ni so'zlarni ma'lum kontekstda qo'llashdan voqe bo'ladi. Bu kontekstual antonimlar deyiladi. Masalan:

Eshigini bekitdi behisht-

Qarshimizda yonar jahannam.

"Ha, tangri-bir! Ha, tangri-yakto..." – Buncha tezkor tavbaning kuchi: [2.327]

Ushbu misolda behisht va jahannam so'zlari o'zaro zidlangan.

Leksik-semantik kategoriyalarning muhim turlaridan biri zid ma'noli so'zlarantonimlar bo'lib, ular istalgan adabiy turning lug'at tarkibidan o'rin oladi va badiiy ijodda o'z mavqeyiga egaligi bilan ahamiyat kasb etadi.

Siz qarg'aysiz taqdiringizni,

Ham aytasiz unga tashakkur: (295)

Ushbu leksik-semantik hodisa lug'at tarkibidagi bir so'z turkumi doirasida voqelanadi hamda asarning tasviriy-badiiy xususiyatlarini oshirish, rang-barang qilishda ishtirok etadi. Buni yuqoridagi misolda ham yaqqol ko'rishimiz mumkin.

Men baxtdan babaxtlig' topdim-o'qibat gap shunda,

Rohatdan zahmatni topdim – oqibat gap shunda. (240)

Antonimlar nutqda katta ahamiyatga ega. Ular predmet va hodisalar orasidan farqni to'g'ri ifodalay olish imkonini beradi. Antonimlarni to'g'ri qo'llay olmaslik qo'pol xatoga olib keladi. Mening ko'nglimda ayoz,

Sening ko'nglingda yozdir. (341)

Yoki

Nafratim va sevgimni

Har bitta She'rimda

Aytayapman-ku! (10).

Antonimlar tilning kuchli stilistik vositalaridan biridir Yozuvchilar voqelikni, narsa va hodisalarning sifat va xususiyatlaridagi farqni ko'rsatishda, bir-biriga qarama-qarshi qo'yib tasvirlashda – konsrastlar hosil qilishda antonimlardan foydalanadilar. Ayniqsa, she'riy asarlarda bir-biriga zid fikr va hissiyotlarni ifodalashda antetiza priyomi keng qo'llaniladi.

Yana yo'lga chiqsammikin, Chiqsammikin shaylanib.

Visol menga kerak emas,

Mayli, o'ldirsin hijron...

Xayol ichra tinch oqar suhbat – Savol uxlar, mizg'izydi javob.

Mazkur misrada savol va javob so'zlari o'zaro leksik antonimdir. Bu o'rinda antonimlarning qo'lannilishi badiiy nutqning ifodaliligini, bo'yoqdorligini ta'minlashda qulay vositalardan biri hisoblanadi.

Men ketaman: yo'llarim-tuman,

Men ketaman: saratonim- qish.

Axir, mening yo'lim yaqin - ishxona,

Sening yo'ling olis- kelajak sari...

Quyidagi misralarda ham buni ko'rishimiz mumkin.

Shunday ozod qushlar qanday o'ladi,

Shunday ozod qushlar yashaydi qanday?

Siz qarg'aysiz taqdiringizni,

Ham aytasiz unga tashakkur:

She'riyatda antonim so'zlar ifodalikni kuchaytirish uchun qarama-qarshi tushunchalarni, fikr, obraz, narsalarni, shahslarning xarakterlarini qiyoslash yoki bir xil narsa-hodisalarning daraja jihatidan qarama-qarshi holatini tasvirlash uchun foydalaniladi. Usmon Azimning quyidagi "Grafika" she'rida boshdan oxirigacha antonim so'zlar qarama-qarshi holatni qo'yilgan belgi yoki xususiyat esa biri ikkinchisini inkor etadi.

Ko'zing- qaro sening, qoshlaring qaro, Yuzlaring oq sening, kulishlaring oq.

Qo'lingdagi ta'na toshlaring qaro,

Menga g'amgin boqib turishlaring oq.

Unutishing – qaro, hijroning qaro,

Sog'inching oppoqdir, xatlaring oppoq.

Qarodir yurganing uch mehr aro,

Menga tashlab ketgan dardlaring oppoq.

Shommi, yo saharmi- vaqtimdir qaro, Sen deb to'kayotgan yoshlarim oppoq. Sening ham, mening ham baxtimdir qaro, O'ttiz to'rt yoshingda sochlaring oppoq.

Ishon, yurak oqdir, qarodir taqdir,

Oq-qora bo'yoqlar bizning bog'larda

Men million bo'yoqni bilardim, ahir,

Ikkimiz baxtiyor bo'lgan chog'larda.

Misralarda sifat so'z turkumida oid oq va qora so'zlari antonimlikni hosil qilgan.

Usmon Azimning "So'nggi uchrashuv" she'rida fe'l so'z turkumiga oid so'zlar antonimlikni voqelantirgan.

Avval hayron qolding, quvonding, kulding,

Jim qotding. Ko'zingga yosh olding birdan

So'ng begonaday menga termulding, Yig'i nuqsi urgan nigohing bilan.

Quyidagi misralarda ham xuddi shu xildagi antonimlarni ko'rishimiz mumkin. Avval hayron qoldim. Beparvo kuldim.

Jim qotdim. Go'dakday yig'ladim birdan.

So'gnra begonaday ko'kka termuldim-

Men hanuz falakka begonadayman...

Kontekstual antonimlar hosil qilishning asosiy sababi zid semalardir. Leksik antonimiyada bo'lgani kabi, kontekstual antonimlarda ham bir-biriga zid semalar bo'lishi shart.

Usmon Azim she'riyatining tahlil qilish jarayonida shoirning tildan foydalanish mahoratini namoyon etadigan, emotsional-ekspressiv ifoda semalari yaqqol reallashgan kontekstual antonimlarni aniqlash, mazkur birliklar adibning badiiy-estetik maqsadiga qay darajada xizmat qilgani haqida atroflicha mulohaza yuritdik.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

- 1.Shukurov R. O'zbek tilida antonimlar. – Toshkent: Fan, 1977.
- 2.Usmon Azim “Saylanma”. “Sharq”. T.–1995. 143 bet.